

Strategies of the Commander of the Faithful, Imam Ali (peace be upon him), in Countering Seditious (With a moral education approach)

Fathiye Fattahizadeh^{*}, Masoumeh Shirdel^{}**

Bibi Sadat Razi Bahabadi^{*}**

Abstract

The Government of Ali (AS) has Always Been the Target of Seditious. Undoubtedly, the Method of Imam Ali's (AS) Confrontation with Seditious is an Important and Imitable Issue. Therefore, the Present Study, Focusing on Examining the Collection of the Commander of the Faithful's (AS) Statements During the First Political-Social Upheaval in His Government, Namely the "Sedition of the Camel," and Using the Systematic Method of "Thematic Analysis," Seeks to Provide a Comprehensive Model for Effective and Ethical Confrontation with Seditious. In This Regard, 54 Narrations Were Identified. Following the Analysis of These Narrations in Excel Tables, 1002 Basic Themes, 20 Organizing Themes, and 4 Comprehensive Themes Were Discovered Respectively. Among the Most Frequent Comprehensive Themes is the Theme of "The Imam's Approach of Ethical Education Towards Seditious," Which Includes the Key Themes of "Educating and Guiding Seditious," "Reforming the Religious and Ideological Perspective of Seditious," "Tolerance Towards Seditious," and "Cursing and Reproaching Seditious." These Components Indicate the Imam's Special Attention to Guiding

^{*} Professor, Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran, f_fattahizadeh@alzahra.ac.ir

^{**} Assistant Professor, Hadith and Quranic Sciences Department, Humanities Faculty, Kosar University of Bojnord, Bojnord, Iran (Corresponding Author), m.shirdel@kub.ac.ir

^{***} Associate Professor, Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran, b.razi@alzahra.ac.ir

Date received: 02/05/2025, Date of acceptance: 06/08/2025

and Educating the Leaders of the Sedition and His Effort to Present Conclusive Arguments to Them to Avoid Causing Sedition Within the Islamic Community. Consequently, He Emphasizes the Necessity of Observing Ethics in the Battlefield Against Seditious and Declaring Amnesty Towards Them. However, the Imam's Primary Concern is the Education and Guidance of the General Muslim Public and Protecting the Islamic Society from Being Afflicted by Seditious.

Keywords: Conduct of Imam Ali (AS), Strategic Measures, Ethical Education, Seditious, Thematic Analysis.

Introduction

By studying the history of Alavid government, it is observed that the Commander of the Faithful (AS), during that short period, faced extensive political crises, including the three pervasive seditions of the Nakithin (the Oath-Breakers), the Qasitin (the Wrongdoers), and the Mariqin (the Deviators). Therefore, one of His most significant concerns was always the spread of such pervasive seditions within the Islamic society, as they could threaten the unity and cohesion of the Islamic community by creating religious turmoil and anxiety, and lead the general Muslim public astray from the path of adherence to guardianship (Wilayah), orienting them towards covenant-breaking and expressing opposition to the Islamic government. Consequently, the Imam exerted utmost effort to prevent, confront, and suppress these seditions, and more importantly, to guide the general public and to reform and ethically educate the leaders of the sedition. In fact, the Commander of the Faithful (AS), in facing the seditious, especially the leaders of the Sedition of the Camel, emphasized the discourse of "ethical education" and their reform and guidance more than other political and military approaches.

Materials and Methods

Since the "Thematic Analysis" method is a flexible and useful research tool for analyzing a large volume of complex and detailed data, it can be used as the most efficient method in the present study to conduct a precise examination and systematic analysis of the large volume of historical narrations from the Commander of the Faithful (AS) during the Sedition of the Camel.

Indeed, "Thematic Analysis" is a method for identifying, analyzing, and reporting patterns within qualitative data; meaning it is a process for analyzing textual data

that transforms scattered and diverse data into rich and detailed data. Based on a systematic procedure, themes are identified, categorized, and analyzed at three levels: 1) Basic or Core Themes: the key codes and points present in the text; 2) Organizing Themes: categories derived from combining and summarizing the basic themes; 3) Comprehensive Themes: overarching themes encompassing the governing principles of the text as a whole.

Therefore, first, by investigating reliable historical and narrative sources, all narrations issued by Imam Ali (AS) during the Sedition of the Camel were meticulously identified, and in total, 54 narrations in the form of sermons, letters, and dialogues were extracted. After systematically studying these narrations, their content was broken down based on the unit of "theme" and distributed in Excel tables. After completing the tables, through several stages of study, revision, and consolidation of similar themes, 1002 basic themes were extracted. Subsequently, from the combination and summarization of these basic themes, 20 organizing themes were created. Again, following the categorization of the organizing themes, 4 comprehensive themes were identified.

Discussion and Results

One of the most challenging events in the history of Alavid government is the outbreak of pervasive seditions and political-social upheavals. Among these, the "Sedition of the Camel" occurred in the early years of His rule. Accordingly, one of the central and significant subjects in studying the conduct of the Commander of the Faithful (AS) is the issue of "the Imam's method of educational performance and ethical demeanor in dealing with seditionists," which can be imitated with a focus on the "Sedition of the Camel." This is because, among the themes of His statements, key themes such as "educating and guiding seditionists," "reforming the religious and ideological perspective of seditionists," "tolerance towards seditionists," and "reprimanding and reproaching seditionists" have considerable frequency. This indicates the Imam's commitment to the "educational discourse" in confronting seditionists.

Conclusion

The key outcomes of analyzing the discourse of the Commander of the Faithful (AS) during the Sedition of the Camel are as follows:

1. Imam Ali (AS), unlike other rulers and political leaders, prioritized the guidance, reform, and ethical education of seditionists over waging war, suppressing them, or arresting and punishing them.
2. He exerted all His efforts towards guiding and re-inviting the leaders of the sedition, and even on the verge of the Battle of the Camel, He continuously sought to correspond, negotiate, and present conclusive arguments to them.
3. From the perspective of the Commander of the Faithful (AS), guiding and educating the general Muslim public is a matter of great importance. Therefore, during the Sedition of the Camel, He never neglected this matter and always paid attention to it through delivering enlightening sermons.
4. When compelled to issue warnings, reproaches, or curses against the leaders of the sedition, the Imam always observed fairness, explicitly stating the reasons for His dissatisfaction with their actions. He emphasized instances of their violations, such as covenant-breaking, opposing the rightful government, instigating sedition and war, and depriving the Islamic society of peace.

Bibliography

- Attride-Stirling, J. (2001), Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research, *Qualitative Research* 1.
- Braun, Virginia & Clarke, Victoria. (2006), Using thematic analysis in psychology ".*Qualitative Research in Psychology*, 3.
- Maguire, Moria & Delahunt, Brid. (2017), Doing a Thematic Analysis: A Practical, Step-by-Step Guide for Learning and Teaching Scholars ".*AISHE-J (All Ireland Journal of Teaching and Learning in Higher Education)*, Volume 8, Number 3.
- Vaismoradi, Mojtaba & Turnen, Hannele & Bondas, Terese. (2013), Content analysis and thematic analysis: Implications for conducting a qualitative study." *Nursing and Health Sciences*, Number 15.

اقدامات راهبردی امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در مقابله با فتنه‌ها (با رویکرد تربیت اخلاقی)

فتحیه فتاحی‌زاده*

معصومه شیردل**، بی‌بی‌سادات رضی بهابادی***

چکیده

حکومت علوی همواره آماج فتنه‌ها بوده‌است. بی‌تردید سبک برخورد امام علی (علیه‌السلام) با فتنه‌گران، مسأله‌ای مهم و قابل‌الگوگیری می‌باشد. از این رو، پژوهش حاضر با تمرکز بر مطالعه مجموع سخنان امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در جریان اولین آشوب سیاسی - اجتماعی در دوره حکومت‌اش یعنی «فتنه جمل»، با روش نظام‌مند «تحلیل مضمون» درصدد ارائه الگویی جامع جهت مقابله مؤثر و اخلاق‌مدارانه با فتنه‌گران است. در این راستا، ۵۴ روایت شناسایی شد. در پی تجزیه این روایات در جداول اکسل، به ترتیب ۱۰۰۲ مضمون پایه، ۲۰ مضمون سازمان‌دهنده و ۴ مضمون فراگیر کشف گردید. از جمله پربسامدترین مضامین فراگیر، مضمون «رویکرد تربیت اخلاقی امام در برابر فتنه‌گران» است که مشتمل بر مضامین کلیدی «تربیت و هدایت فتنه‌گران»، «اصلاح بینش دینی و اعتقادی فتنه‌گران»، «مدارا با فتنه‌گران» و «نفرین و سرزنش فتنه‌گران» می‌باشد. این مؤلفه‌ها از اهتمام خاص امام به امر ارشاد و تربیت سران فتنه و تلاش برای اتمام حجت با آنان جهت پرهیز از فتنه‌گری در امت اسلامی حکایت دارد. لذا حضرت بر لزوم رعایت اخلاق در میدان نبرد با فتنه‌گران و اعلام عفو نسبت به آن‌ها تأکید می‌نماید. البته دغدغه اصلی امام، تربیت و هدایت عموم مسلمانان و حفظ جامعه اسلامی از ابتلاء به فتنه‌هاست.

* استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء تهران، ایران، f_fattahizadeh@alzahra.ac.ir

** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه کوثر بجنورد، بجنورد، ایران (نویسنده مسئول)،
m.shirdel@kub.ac.ir

*** دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء تهران، ایران، b.razi@alzahra.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵

کلیدواژه‌ها: سیره امام علی (علیه‌السلام)، اقدامات راهبردی، تربیت اخلاقی، فتنه‌گران، تحلیل مضمون.

۱. مقدمه

با مطالعه تاریخ حکومت علوی، ملاحظه می‌گردد امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در آن دوره کوتاه با بحران‌های سیاسی گسترده‌ای از جمله سه فتنه فراگیر ناکتین، قاسطین و مارقین مواجه شده است. حضرت در خطبه «شقیه» صریحاً چنین می‌فرماید: «فَلَمَّا نَهَضْتُ بِالْأَمْرِ نَكَنْتُ طَائِفَةً وَ مَرَقْتُ أُخْرَى وَ قَسَطَ آخَرُونَ؛ اما همین‌که به امر خلافت اقدام نمودم، گروهی پیمان شکستند، عده‌ای از مسیر دین‌داری خارج شدند و جمعی دیگر با ستم‌کاری، سر به طغیان نهادند». (نهج‌البلاغه، خطبه ۳: ۴۹) یا در روایت دیگری ضمن بیان پیش‌بینی رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌فرماید:

أَنَا الَّذِي بَشَّرَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بِقَتْلِ النَّاكِثِينَ وَ الْقَاسِطِينَ وَ الْمَارِقِينَ
عَلَى تَأْوِيلِ الْقُرْآنِ؛ من همان کسی هستم که رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به او مژده داد که با ناکتین، قاسطین و مارقین، به حکم تأویل قرآن خواهد جنگید. (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۲۹/ ۱۲)

لذا همواره یکی از مهم‌ترین نگرانی‌های آن حضرت، گسترش چنین فتنه‌های فراگیر در سطح جامعه اسلامی بوده است، زیرا امکان داشت با ایجاد آشوب و اضطراب‌های دینی، وحدت و انسجام امت اسلامی را تهدید کند و موجب انحراف عموم مسلمانان از مسیر ولایت‌مداری و سوگیری آنان در جهت عهدشکنی و اظهار مخالفت با حکومت اسلامی گردد. در نتیجه امام نهایت تلاش خود را برای پیشگیری، مقابله و سرکوبی این فتنه‌ها و مهم‌تر از آن، هدایت عموم مردم و اصلاح و تربیت اخلاقی سران فتنه به‌کار می‌گرفت. در واقع امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در مواجهه با فتنه‌گران، بر گفتمان «تربیت اخلاقی» و اصلاح و هدایت آنان، بیش از سایر رویکردهای سیاسی و نظامی تأکید داشته است.

اولین گروه از فتنه‌گران که درصدد ایجاد آشوب در جامعه اسلامی و براندازی حکومت علوی بودند، سران ناکتین مشهور به «اصحاب جمل» هستند که متشکل از افراد شاخصی نظیر طلحه، زبیر، عایشه و برخی بزرگان قریش می‌باشند. (ابن‌شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۱: ۱۰۹؛ حرع‌املی، ۱۴۲۵ق، ج ۱: ۳۵۷) آنان در سرآغاز حکمرانی عادلانه امام علی (علیه‌السلام)، دراستای مخالفت با سیره علوی، با پیمان‌شکنی و برپایی «فتنه جمل»،

اقدامات راهبردی امیرالمؤمنین (علیه السلام) ... (فتحه فتاحی زاده و دیگران) ۱۲۱

مرتکب وقوع فتنه‌ای عظیم و جنگ داخلی میان مسلمانان شدند. از این رو، حضرت در مواضع متعددی، صراحتاً حرکت سیاسی ناکثین را فتنه می‌نامد و سران جمل را فتنه‌گر و مفسد می‌خواند؛ مثلاً ضمن سخنرانی پس از اتمام جنگ جمل می‌فرماید: «قَدْ عَفَوْتُ عَنْكُمْ فَإِيَّاكُمْ وَالْفِتْنَةَ فَإِنَّكُمْ أَوْلُ مَنْ نَكَثَ الْبَيْعَةَ وَ شَقَّ عَصَا الْأُمَّةِ؛ از شما گذشتم ولی از فتنه پرهیزید زیرا شما نخستین مردمی هستید که پیمان شکستید و در گروه فشرده این امت شکاف وارد کردید». (مفید، ۱۴۱۳ق، د: ۴۰۸؛ همو، ج: ۱، ۲۵۷) چه بسا همین امر موجب شده است تا این واقعه تاریخی به «فتنه جمل» شهرت یابد.

بنابراین با هدف الگوگیری از سیره تربیتی امیرالمؤمنین (علیه السلام) در مواجهه با فتنه‌ها و آشوب‌ها در سطح جامعه اسلامی، می‌توان به مطالعه موردی و تحلیل دقیق سیره امام علی (علیه السلام) در جریان فتنه جمل پرداخت و با تعمیم نتایج و یافته‌های این تحقیق، مدلی جامع برای اقدامات راهبردی امام در جهت تربیت اخلاقی فتنه‌گران ارائه و تفسیر نمود.

در نتیجه، مسأله اصلی پژوهش حاضر را می‌توان چنین بیان نمود: «مهم‌ترین اقدامات راهبردی امام علی (علیه السلام) در راستای تربیت اخلاقی فتنه‌گران کدام است؟»

۱.۱ پیشینه تحقیق

بررسی‌ها نشان می‌دهد پیرامون شیوه عملکرد حضرت علی (علیه السلام) در مقابله با فتنه‌ها یا بحران‌های سیاسی - اجتماعی آثار متعددی منتشر شده است. از جمله اینکه نیک طبع (۱۳۹۱) در مقاله «خاستگاه فتنه و راه‌های مقابله با آن از منظر نهج البلاغه» معتقد است که مفهوم «فتنه» در نهج البلاغه بر دو نوع «فتنه‌های الهی» و «فتنه‌های بشری» دلالت دارد و مقصود از «فتنه‌های بشری» عمدتاً همان فتنه‌های اجتماعی است و مهم‌ترین ابزار در مصاف با این قبیل فتنه‌ها، بصیرت، صبر و استقامت است. (ص ۲۰۳-۲۰۴) همچنین شریفی (۱۴۰۲) در مقاله «تحلیلی از روش‌های امام علی (علیه السلام) در مدیریت بحران‌های سیاسی و اجتماعی» نشان می‌دهد که حضرت توانسته با سه روش؛ معرفتی، عاطفی و رفتاری، بحران‌های سیاسی و اجتماعی دوران حکومتش را مدیریت نماید. تبیین باورها و اعتقادات، آگاهی‌بخشی سیاسی و اجتماعی، افشاگری سیاسی مخالفان و پاسخ به شبهات از مهم‌ترین روش‌های معرفتی، محبت و مهرورزی، رفق و مدارا و موعظه از مهم‌ترین روش‌های عاطفی و کاربست اصول اخلاقی، مشورت، پایبندی به تعهدات، مواجهه با

بدعت‌گذارای و خشونت بجا از روش‌های رفتاری حضرت در مدیریت بحران‌های سیاسی و اجتماعی می‌باشند. (ص ۱۵۳) البته برخی آثار نیز بر موضوع اصحاب جمل متمرکز شده است. چنانکه رفعت (۱۴۰۰) در مقاله «رفتارشناسی تحلیلی از رهبری اخلاق‌مداران امام علی (علیه‌السلام) در جنگ جمل مبتنی بر آموزه‌های نهج‌البلاغه» با مذاقه بر سیره امام علی (علیه‌السلام) به روش توصیفی - تحلیلی، معتقد است مواردی نظیر گفتگو برپایه گزاره‌های خاص اخلاق‌مدار، تن دادن به خواسته‌های اصلاح‌گرایانه بنا بر اقتضائات موجود، حفظ کرامت انسانی و ... می‌تواند کشمکش به‌وجود آمده در جامعه را با رفتار اخلاق‌مدار زمام‌دار دفع کند. (ص ۱۰۹) از طرفی، شیردل و همکاران (۱۳۹۶) نیز در مقاله «رفتارشناسی امام علی (علیه‌السلام) با اولین مخالفان داخلی حکومت اسلامی» در صدد الگوگیری از سیره امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در برابر اولین مخالفان داخلی حکومت علوی هستند و معتقدند در الگوی رفتاری امام در برابر مخالفان داخلی، اولویت با «تلاش برای هدایت مخالفان و ممانعت از جنگ‌افروزی آنان» و «تیین جنگ‌طلبی و تهدیدهای مخالفان برای جامعه اسلامی»، سپس «اخذ تعهد از مخالفان جهت پرهیز از فسادگری در جامعه»، «ریشه‌یابی علل فتنه‌انگیزی مخالفان» همچنین «الزام مخالفان برای پایبندی به بیعت و اثبات مشروعیت حکومت علوی» می‌باشد. (ص ۴۵-۴۶)

با این اوصاف، ملاحظه می‌شود که اکثر آثار پیشینه مرتبط با پژوهش حاضر، با روش تاریخی-توصیفی به سیره‌پژوهی امام علی (علیه‌السلام) در موقعیت‌های حساس حکومت پرداخته‌اند. اما با توجه به اهمیت شیوع فتنه‌ها در جامعه اسلامی و آسیب‌شناسی نقش سران فتنه در ایجاد آشوب‌های اجتماعی و تشویش اذهان عمومی، ضرورت اقتضاء می‌کند رهبران و حاکمان اسلامی اقدامات راهبردی و مؤثری در جهت مقابله با این فتنه‌های فراگیر اتخاذ نمایند. مناسب‌ترین راهکار در این خصوص، الگوگیری از سیره امام علی (علیه‌السلام) در مقابله با فتنه‌هاست. در این راستا، بارزترین ابعادی که در اغلب آثار پیشینه از آن غفلت شده، رویکرد تربیت اخلاقی است. در نتیجه، مهم‌ترین جنبه نوآوری پژوهش حاضر این است که با رویکرد فراتاریخی و روش نظام‌مند «تحلیل مضمون» به مطالعه مجموع گفتارها و عملکرد حضرت علی (علیه‌السلام) در جریان فتنه‌ها و با محوریت فتنه جمل می‌پردازد.

۲. تبیین مفاهیم تحقیق

در این مدخل، مهمترین مفاهیم مورد توجه در این نوشتار از جهت لغوی و اصطلاحی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱.۲ اقدامات راهبردی

در علم مدیریت، «راهبرد» یا «استراتژی» را فرآیندی فکری، مفهومی، ادراکی و تحلیلی می‌دانند (شمس‌دولت‌آبادی و شریفی، ۱۳۹۶: ۱۲۹) که عبارت است از راهی که ما را به هدف می‌رساند، ماموریت را محقق می‌سازد و به چشم‌انداز معنی می‌بخشد؛ راهبرد به طراحی یک نقشه عملیاتی برای دستیابی به اهداف از پیش تعیین شده اطلاق می‌شود. (حسن‌بیگی، ۱۳۹۴: ۷۰) در واقع، راهبرد به منزله الگوی تصمیم‌هایی است که در سازمان اخذ می‌شود و فعالیت‌ها و نتایج را شکل می‌دهد و به عبارتی، برنامه‌ای جامع، منسجم و کامل است که برای تحقق اهداف اساسی سازمان تدوین می‌گردد. (رضائیان، ۱۳۷۹: ۲۱۰-۲۰۹)

بنابراین با توجه به اینکه امام علی (علیه السلام) به عنوان اولین امام شیعیان، الگوی رهبری اخلاق‌مدار در جامعه اسلامی می‌باشد، می‌توان از نظرگاه الگویی و با رویکردی جامع، اهم سیره علوی را که در مقابله با بحران‌های مهم سیاسی دوره حکومت ایشان از جمله فتنه جمل، با هدف تربیت اخلاقی فتنه‌گران و همچنین هدایت عموم مردم صورت گرفته است، به مثابه اقدامات راهبردی حضرت در مقابله با فتنه‌ها در نظر گرفت و به تحلیل و تبیین آن پرداخت.

۲.۲ فتنه

واژه «فتنه» در لغت از ماده «فَتَن» می‌آید و در متون دینی و منابع لغوی دارای معانی متعدد و گاه متضادی است؛ برخی معتقدند در اصل، به معنای سوزاندن چیزی در آتش (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ج ۱۲۷/۸) یا گداختن طلا در آتش به منظور جداسازی خالص از ناخالص و سره از ناسره است. (راغب‌اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۶۲۳) البته برخی معنای اصلی آن را، امتحان و آزمایش می‌دانند. (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ج ۴/۴۷۲) بعضی از لغویان می‌گویند: «آنچه سبب اختلال و اضطراب گردد، فتنه نامیده می‌شود. در نتیجه، اموال و اولاد، اختلاف در دیدگاه‌ها، عذاب و کفر، جنون، آزمایش و هر آنچه موجب اضطراب و پریشانی گردد، از مصادیق فتنه خواهد بود. (مصطفوی، ۱۴۳۰ق: ج ۹/۲۵) البته این تفاوت دیدگاه‌ها قابل جمع است، زیرا

در قرآن کریم، فتنه هم به خدا نسبت داده شده و هم به دیگران. هر جا که در مورد خدا به کار رفته، منظور انواع امتحانات الهی است که همه افراد حتی پیامبران (علیهم‌السلام) را هم شامل می‌شود و هر جا که در باره بشر به کار رفته، منظور فتنه‌های مذموم و آزمایش‌های ناهنجار است که بشر ایجاد می‌کند. (قرشی، ۱۳۸۶: ج ۵/ ۱۵۰) مورد اخیر همان آشوب‌های اجتماعی و اضطراب‌های دینی است که تشخیص حق و باطل را مشکل می‌سازد. (نیک‌طبع، ۱۳۹۱: ۱۸۵)

به این ترتیب، «فتنه» در اصطلاح به حوادث پیچیده‌ای اطلاق می‌شود که ماهیت آن روشن نیست؛ ظاهری فریبنده دارد و باطنی مملو از فساد که جوامع انسانی را به بی‌نظمی، تباهی، عداوت و دشمنی، جنگ و خونریزی سوق می‌دهد. (راستگو، ۱۳۹۸: ۸) در واقع، «فتنه» یکی از واقعیت‌های خطیر سیاسی است که در قالب اختلال و عدم ثبات اوضاع جامعه ظهور و بروز می‌کند و اساساً منعکس‌کننده جدل و کشمکش بر سر قدرت و حکومت است. (همان: ۲۲)

گفتنی است مفهوم «فتنه» یکی از پربسامدترین مفاهیم در گفتمان علوی است. از منظر امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) فتنه‌ها، موجب غبارآلودگی و امتزاج حق و باطل می‌شود و باید از آن اجتناب نمود:

فَاخْذِرِ الشُّبُهَةَ وَاشْتِمَالَهَا عَلَى لُبْسِهَا فَإِنَّ الْفِتْنَةَ طَالَمَا أُغْدِفَتْ جَلَابِيهَا وَأَغْشَتِ الْأَبْصَارَ
ظُلْمَتُهَا؛ از اشتباه و حق و باطل را به هم آمیختن دوری کن، که فتنه دیر زمانی است که
پرده‌هایش را بر چهره افکنده، و تاریکی‌اش دیده‌های بینا را نابینا ساخته است.
(نهج‌البلاغه، نامه ۶۵: ۴۵۶)

۳.۲ تربیت اخلاقی

تربیت و اخلاق یکی از اساسی‌ترین و مؤثرترین مسائل جوامع بشری است که رشد و کمال واقعی جوامع بشری در آن صورت می‌گیرد و به سر منزل مقصود می‌رسد. در واقع، تربیت و اخلاق، حیاتی‌ترین عناصر زندگی انسان است که با سعادت و بدبختی جوامع بشری ارتباط مستقیم دارد. (علی‌پور و همکاران، ۱۴۰۲: ۱)

مقصود از «تربیت» عبارت است از «هر گونه فعالیتی که مربیان، والدین یا هر شخص دیگری به منظور ایجاد تغییرات مطلوب در فراگیران یا اثرگذاری بر شناخت، نگرش،

اقدامات راهبردی امیرالمؤمنین (علیه السلام) ... (فتحه فتاحی زاده و دیگران) ۱۲۵

اخلاق و رفتار دیگران براساس اهداف از پیش تعیین شده انجام می دهند». (حسینی زاده و داودی، ۱۴۰۰: ۱۵)

«اخلاق» نیز در لغت، جمع «خُلُق» و به معنای سجایا و صفات درونی است که با چشم دل دیده می شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۲۹۶-۲۹۷) و در اصطلاح، «خُلُق» حالتی نفسانی است که انسان را بدون تفکر و تأمل به انجام فعل اخلاقی دعوت می کند. (موسوی خمینی، ۱۳۷۸: ۵۱۰)

برهمن اساس، برخی صاحب نظران در حوزه اخلاق اسلامی مفصل پیرامون اهمیت «تربیت»؛ به عنوان عاملی مؤثر بر تقویت صفات اخلاقی در انسان سخن گفته اند. (نراقی، بی تا، ج ۱: ۵۵-۵۹) از طرفی، می توان گفت مهم ترین شاخصه «فعل اخلاقی» این است که قابل ستایش و تحسین است و بشر برای این گونه کارها ارزش قائل است. (مطهری، بی تا: ۱۴)

لذا می توان گفت «تربیت اخلاقی» عبارت است از چگونگی به کارگیری پرورش استعدادها و قوای درونی برای توسعه و تثبیت رفتارهای پسندیده اخلاقی، به منظور رسیدن به کمالات اخلاقی و از بین بردن رذایل اخلاقی. (شریفی، ۱۴۰۰: ۲۰۶)

۳. روش تحقیق

۱.۳ روش تحلیل مضمون

یکی از روش های ساده و کارآمد و فنون تحلیلی مناسب در تحقیقات کیفی، تحلیل مضمون (Thematic Analysis) است. به تعبیر دقیق تر، تحلیل مضمون اولین روش تحلیل کیفی است که مهارت های اساسی مورد نیاز برای بسیاری از پژوهش های کیفی را فراهم می کند. (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۲) در واقع، «تحلیل مضمون» روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده های کیفی است؛ یعنی این روش، فرآیندی برای تحلیل داده های متنی است که داده های پراکنده و متنوع را به داده هایی غنی و تفصیلی تبدیل می کند. (Braun & Clarke, 2006, pp. 78-79; Maguire & Delahunt, 2017, p. 3352) بنابراین می توان گفت «تحلیل مضمون» به دنبال استخراج مضامین برجسته یک متن در سطوح مختلف است. (شیخ زاده، ۱۳۹۱: ۱۵) لذا براساس یک رویه نظام مند، مضمون ها در سه سطح شناسایی، دسته بندی و تحلیل می شوند: (۱) مضمون های پایه یا اصلی: کدها و نکات

کلیدی موجود در متن؛ ۲) مضمون‌های سازمان‌دهنده: مقولات به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضمون‌های پایه؛ ۳) مضمون‌های فراگیر: مضمون‌های عالی دربرگیرنده اصول حاکم بر متن به‌عنوان یک کل. (Attride-Stirling, 2001, p. 388)

لازم به ذکر است که مضمون (Theme)، همان پیام خاصی است که از جانب فرستنده یا گوینده آن مورد توجه قرار دارد (هومن، ۱۳۹۳: ۵۷) و بیانگر تصور کلی از محتوا و توصیف‌کننده جوهره اصلی متن است و امکان پاسخگویی محققان به سؤالات تحقیق را فراهم می‌آورد. (Vaismoradi & Jones & Turmen & Snelgrove, 2016, p. 101) به عبارتی، ویژگی تکراری و متمایزی در متن را گویند که تا حدی، معنی و مفهوم الگوی موجود در مجموعه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد. (Braun & Clarke, 2006, pp. 78-79) بنابراین از جمله قواعد مهم در کشف مضامین، توجه به نوع محتوا و هدف تحلیل است.

از آنجا که روش «تحلیل مضمون» ابزار تحقیقاتی منعطف و مفیدی برای تحلیل حجم زیادی از داده‌های پیچیده و مفصل است (افجه‌ای و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰۰) می‌تواند به‌عنوان کارآمدترین روش در پژوهش حاضر، جهت انجام مطالعه دقیق و تحلیل نظام‌مند حجم زیادی از روایات تاریخی امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در جریان فتنه جمل مورد استفاده قرار گیرد.

۲.۳ فرآیند سیره‌پژوهی امام علی (علیه‌السلام) درمقابله با فتنه‌ها (با روش تحلیل مضمون)

در راستای انجام پژوهش حاضر، ابتدا با تتبع در منابع معتبر تاریخی و روایی، تمام روایات امام علی (علیه‌السلام) در جریان فتنه جمل که از زمان «بیعت عمومی با حضرت» یعنی نیمه دوم ذی‌الحجه سال ۳۵ هجری (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۲۰۵؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۳: ۱۹۴) تا «پس از جنگ جمل» و «خروج حضرت از بصره به قصد کوفه» یعنی اوایل رجب سال ۳۶ هجری (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۴: ۵۴۴؛ دینوری، ۱۳۶۸: ۱۵۲) صادر شده بود، با دقت شناسایی و در مجموع، ۵۴ روایت در قالب‌های بیانی خطبه، نامه و گفتگو استخراج شد.

از آنجا که مطمئن‌ترین راه برای پاسخگویی به مسأله تحقیق در انجام پژوهش با روش «تحلیل مضمون»، آن است که تمام جامعه آماری مورد بررسی قرار گیرد (بشیر، ۱۳۹۵: ۱۳۴) پژوهش حاضر نیز به شیوه استقرایی انجام شده و حجم جامعه آماری شامل متن کامل روایات مذکور است.

اقدامات راهبردی امیرالمؤمنین (علیه السلام) ... (فتحه فتاحی زاده و دیگران) ۱۲۷

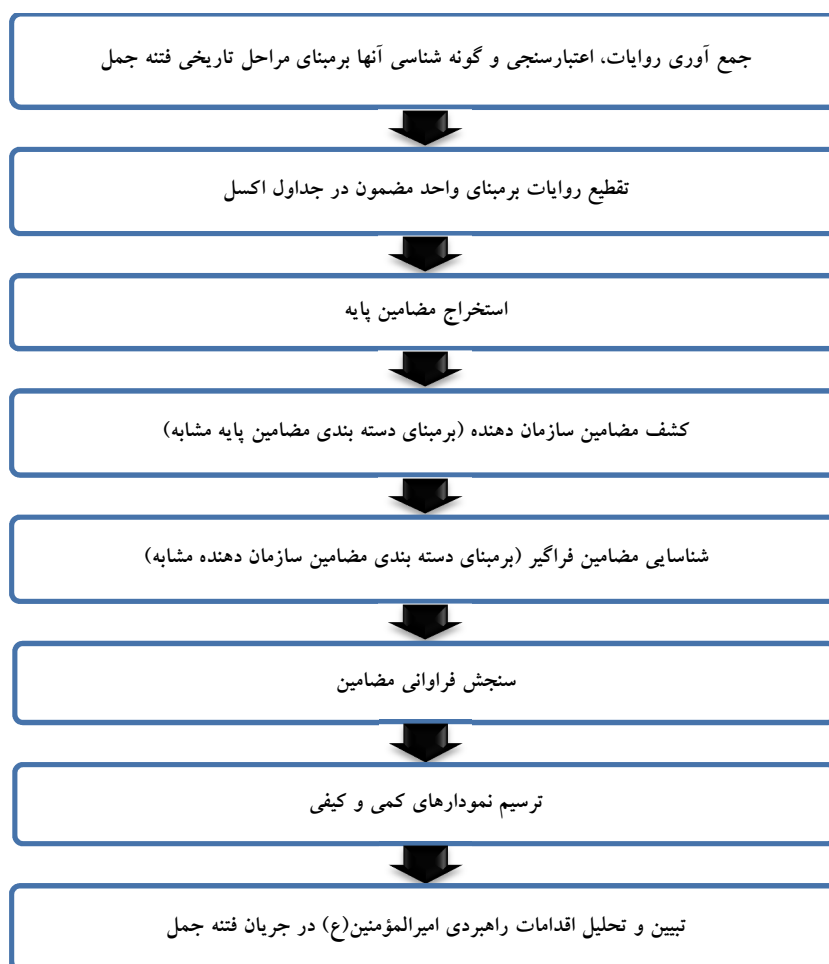
بنابراین پس از مطالعه منظم روایات مزبور، محتوای آن‌ها بر مبنای واحد «مضمون» تجزیه و در جداول اکسل توزیع شد. سپس با تأمل در هر کدام از واحدهای تحلیل، مؤلفه‌های مرتبط با آن در جدول تحلیل مضمون ثبت شد. همچنین به ازای هر مضمون پایه، یک کد شناسه مستقل درج گردید. اما به دلیل حجم گسترده این جداول، امکان ارائه کامل آن وجود ندارد. پس از باب مثال، بخشی از جدول تحلیل مضمون «نامه امام به عثمان بن حنیف در چگونگی برخورد با اصحاب جمل» (اسکافی، ۱۳۷۴: ۶۰؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۹: ۳۱۲-۳۱۳)، به صورت ذیل ارائه می‌گردد.

جدول ۱. نمونه جدول تحلیل مضمون سخنان امام علی (علیه السلام) در جریان فتنه جمل

ردیف	متن (واحد تحلیل)	کلیدواژگان	مضمون پایه	کد شناسه	فضای صدور	مخاطب	قالب بیانی
۱	فان قدّموا مصرک؛ پس اگر به شهر تو آمدند		توجه اصحاب جمل به بصره	A-2-8-6	در مسیر بصره	خاص: عثمان بن حنیف	مکاتبه
۲	فادعهم الى الحق، والرّجوع الى الوقای؛ نخست ایشان را به حق و بازگشت به وفاداری فراخوان	دعوت	لزوم وفاداری ناکثین به بیعت	A-2-8-7			
		حق					
		رجوع					
		وفاء					
۳	بعهد الله و الميثاق الّذی بايعوا علیّه؛ نسبت به عهد و میثاق الهی که بر آن بیعت کرده‌اند	عهدالله	تأکید بر عهدالله بودن بیعت	A-2-8-8			
		میثاق					
		بیعت					
۴	فان فعلوا فأحسین جوارهم؛ پس اگر پذیرفتند با ایشان خوش رفتاری کن		لزوم مدارا در برابر ناکثین	A-2-8-9			

لازم به یادآوری است که مقصود از مضمون پایه در این جدول، همان موضوع کلیدی است که بر اساس اصل «تبادر به ذهن» از هر واحد تحلیل استخراج می‌شود. پس از تکمیل جدول تحلیل مضمون همه روایات مربوطه، در طی چندین مرحله مطالعه و بازنگری و همسان‌سازی مضامین مشابه، ۱۰۰۲ مضمون پایه مختص سخنان امیرالمؤمنین (علیه السلام) استخراج شد. در ادامه، از ترکیب و تلخیص این مضمون‌های پایه، ۲۰ مضمون سازمان‌دهنده ایجاد شد. مجدداً در پی دسته‌بندی مضامین سازمان‌دهنده، ۴ مضمون فراگیر شناسایی گردید.

بنابراین مراحل اجرای پژوهش حاضر با رویکرد تحلیل مضمون پیرامون سیره پژوهی امام علی (علیه‌السلام) در جریان فتنه جمل را می‌توان مطابق نمودار ذیل پی‌گرفت:

شکل ۱. فرآیند اجرای پژوهش حاضر با رویکرد تحلیل مضمون

۴. اهمیت برخورد اخلاقی و هدایت‌آمیز با سران فتنه از دیدگاه امام علی (علیه‌السلام)

با مطالعه سیره علوی در برخورد با سران فتنه جمل می‌توان دریافت که امام علاوه بر بصیرت‌اندیشی، نسبت به تربیت اخلاقی فتنه‌گران نیز اهتمام فراوانی داشتند. براین اساس،

اقدامات راهبردی امیرالمؤمنین (علیه السلام) ... (فتحه فتاحی زاده و دیگران) ۱۲۹

در مواضع متعددی از کلام حضرت، مکررا بر بیان مفساد اصحاب جمل و ابعاد فتنه‌انگیزی آنان تصریح می‌شود؛ مثلا در نامه امام به ابوموسی اشعری بر بدعت‌گذاری آنان تأکید شده است؛ «وَأَحَدْتُوا فِي هَذِهِ الْأُمَّةِ الْحَدِيثَ الْعَظِيمَ». (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۴: ۸) همچنین در نامه حضرت به کوفیان، به صراحت برخی از ابعاد بدعت و فتنه اصحاب جمل تشریح می‌گردد: «وَقَدْ رَكِبَتِ الْمَرْأَةُ الْجَمَلَ وَ نَبَحَتْهَا كِلَابُ الْحَوَائِبِ وَقَامَتِ الْفِتْنَةُ الْبَاغِيَّةُ يَقُوذُهَا رَجَالٌ». (مفید، ۱۴۱۳ق، د: ۲۵۹) در خطبه امام هنگام بیعت با حاضران در ذی‌قار نیز به تفرقه‌افکنی ناکثین اشاره می‌شود؛ «وَيُفَرِّقًا جَمَاعَةَ الْمُسْلِمِينَ عَنِّي». (مفید، ۱۴۱۳ق، ج: ۱، ۲۴۹) گرچه «فتنه» و «فساد» دارای معنای گسترده‌ای می‌باشد. اما با توجه به کلام حضرت، این مفاهیم در رابطه با فتنه‌گران جمل، اغلب متضمن ابعاد اجتماعی آن است. (شیردل، ۱۳۹۷: ۲۳۰) لذا امام علی (علیه السلام) هنگام گفتگو با طلحه و زبیر پیرامون اجازه خواستن آنان جهت خروج از مدینه به بهانه سفر حج، از آنها می‌خواهد که تجدید بیعت کنند و متعهد شوند که درصدد ایجاد فساد و فتنه در جامعه اسلامی نباشند و آنان نیز قاطعانه سوگند می‌خورند و از نزد حضرت خارج می‌شوند. ولی امام سپس به ابن عباس می‌گوید:

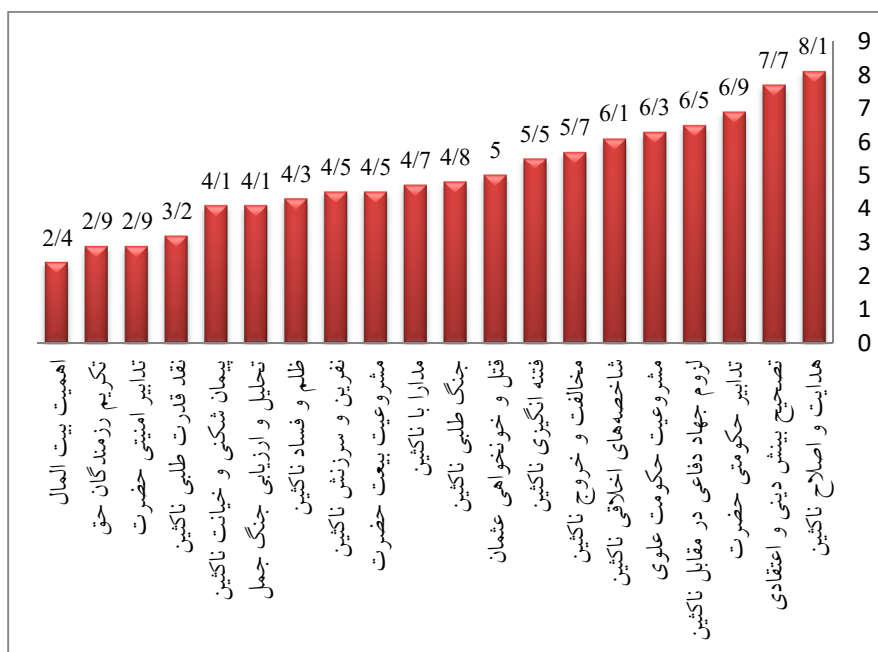
وَاللَّهِ يَا ابْنَ عَبَّاسٍ مَا قَصَدًا إِلَّا الْفِتْنَةَ ... وَ سَيُفْسِدُ هَذَا الرَّجُلَانِ عَلَيَّ أَمْرِي وَ يَسْفِكَانِ دِمَاءَ شِيعَتِي وَ أَنْصَارِي؛ ای ابن عباس! به خدا سوگند می‌دانم که آنان هدفی جز فتنه‌انگیزی ندارند ... و به زودی این دو مرد در کار من اختلال می‌کنند و تباهی بار می‌آورند و خون‌های شیعیان و انصار مرا خواهند ریخت.

در نتیجه در پاسخ به اعتراض وی می‌فرماید:

ای ابن عباس! آیا به من پیشنهاد می‌کنی که آغازگر ستم و بدی باشم پیش از آنکه نیکی کنم و با گمان و تهمت معاقبه کنم و به جرمی پیش از آنکه جامه عمل بپوشد کسی را فروگیرم؟ نه! سوگند به خدا که هرگز از پیمانی که خداوند برای حکومت و عدالت از من گرفته است عدول نمی‌کنم و آغازگر جدایی نخواهم شد. (مفید، ۱۴۱۳ق، د: ص ۱۶۶-۱۶۷)

قطعا تاریخ شهادت می‌دهد که پیش‌بینی حضرت تحقق یافته است و اصحاب جمل به اشکال مختلف به اشاعه فتنه و فساد در امت اسلامی پرداخته‌اند. اما مهم‌تر از این مسأله، شیوه رفتار اخلاقی حضرت با آنان قبل از مخالفت آشکار با حکومت عادلانه علوی و شیوع اقدامات فتنه‌انگیز آنان است.

البته فراوانی سنجی مضامین سخنان امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در جریان فتنه جمل نیز مؤید این امر است، زیرا بسامد بالای مضامین مرتبط با سیره تربیتی-اخلاقی حضرت، از اهمیت این موضوع در سیره امام حکایت دارد. نمودار مربوط به درصد فراوانی مضامین سازمان‌دهنده سخنان امام در جریان فتنه جمل مطابق شکل ذیل است.

شکل ۲. نمودار درصد فراوانی مضامین سازمان‌دهنده سخنان امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در جریان فتنه جمل

بنابراین می‌توان گفت از دیدگاه امام علی (علیه‌السلام) موضوعاتی از قبیل «هدایت و اصلاح ناکین»، «تصحیح بینش دینی و اعتقادی»، نسبت به سایر مضامین موضوعات، بسامد و اولویت بالاتری داشته است. این امر نشان از حکمرانی خوب و مقتدرانه امام دارد و ناظر به شأن هدایت‌گری حضرت می‌باشد. قطعاً عملکرد تربیتی و منش اخلاقی امام علی (علیه‌السلام) در برخورد با سران فتنه جمل مسأله‌ای حائز اهمیت است. گویا امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) همواره به‌مثابه یک مربی اخلاق برای تهذیب اخلاقی مسلمانان و تربیت امت اسلامی به‌ویژه مخالفان و معارضان، اهتمام ویژه‌ای داشته است.

۵. راهبردهای تربیتی امام علی (علیه السلام) در جریان فتنه‌ها

براساس فرآیند اجرای تحلیل مضمون، پس از شناسایی مضمون‌های سازمان‌دهنده سخنان امیرالمؤمنین (علیه السلام) در جریان فتنه جمل، نوبت به کشف مضمون‌های فراگیر می‌رسد. در پی ترکیب مهم‌ترین مضمون‌های سازمان‌دهنده در نمودار قبل، می‌توان به مضمون فراگیر «ابعاد سیره تربیتی - اخلاقی امام علی (علیه السلام)» دست یافت. جدول ذیل نشان‌دهنده مضامین سازمان‌دهنده و همچنین اهم مضامین پایه زیرشاخه آن است:

جدول ۲. مضامین زیرمجموعه «سیره تربیتی - اخلاقی امیرالمؤمنین (علیه السلام) در جریان فتنه جمل»

مضمون فراگیر	مضمون‌های سازمان‌دهنده	مضمون‌های پایه	تراوانی
رویکرد تربیت اخلاقی امیرالمؤمنین (علیه السلام) در مقابله با فتنه‌ها	تربیت و هدایت فتنه‌گران	تلاش برای تربیت ناکتین، تلاش برای هدایت ناکتین، دعوت ناکتین به حق، لزوم شناخت صحیح حق و باطل، لزوم دعوت ناکتین به قرآن، نصیحت ناکتین/طلحه، دعوت ناکتین به صبر، سفارش ناکتین به تقوا، لزوم توبه ناکتین/اهل بصره/طلحه، لزوم بازگشت ناکتین به مدینه، امکان جذب مخالفان، مهلت دادن به ناکتین، لزوم پرهیز از مخالفت با حضرت، اتمام حجت با ناکتین، دعوت برای عبرت‌پذیری از فتنه جمل، تأکید بر نقش اراده انسان در تعیین سرنوشت	۸۱
	اصلاح بینش دینی فتنه‌گران	اقرار به توحید الهی، نقش امداد الهی در پیروزی حضرت، لزوم تسلیم در برابر امر الهی، توکل حضرت به خداوند، لزوم پیروی از حق، لزوم ادای حق‌الله، تأکید بر ایمان مجاهدان جمل، تحقق وعده/ حکم الهی درباره ناکتین، لزوم اطاعت از خدا و رسول، نجات‌بخش بودن شریعت اسلام، استناد حضرت به کلام الهی، لزوم تمسک به قرآن و سنت، فضیلت شهادت در راه خدا، لزوم تدفین کشتگان جمل/ شهدای جمل، اجتناب‌ناپذیری عذاب حتمی الهی	۷۷
	مدارا با فتنه‌گران	لزوم صبر و مدارا/ خویشتنداری در برابر ناکتین، ترحم حضرت نسبت به ناکتین، تعاف نسبت به ناکتین، محبت حضرت به پسران عثمان، دلجویی حضرت از اسیران جمل، توجه به جایگاه ناکتین در جامعه اسلامی، اظهار اندوه حضرت از هلاکت مخالفان/طلحه/زبیر، آمرزش طلبی برای اهل بصره، اظهار عفو عمومی نسبت به اسیران، عدم ظلم نسبت به ناکتین، لزوم رعایت اخلاقی در جنگ	۴۷
	نفرین و سرزنش فتنه‌گران	نفرین بر ناکتین/طلحه/زبیر، درخواست لغو تدابیر ناکتین، ابراز خشم حضرت، هشدار به ناکتین، نارضایتی الهی از ناکتین، اعلام نارضایتی از حضور بزرگان قریش در سپاه جمل، هشدار به عقوبت الهی ناکتین، تصریح بر خسران ناکتین، سرزنش زبیر برای عدم توجه به هشدار پیامبر(ص)، سرزنش اصحاب جمل برای جنگ با حضرت، سرزنش ناکتین به خاطر پیمان‌شکنی	۴۵

چنانکه ملاحظه می‌گردد ابعاد «رویکرد تربیت اخلاقی امیرالمؤمنین (علیه السلام) در مقابله با فتنه جمل» به ترتیب اولویت عبارت است از: «تربیت و هدایت فتنه‌گران»، «اصلاح

بینش دینی و اعتقادی فتنه‌گران»، «مدارا با فتنه‌گران» و «نفرین و سرزنش فتنه‌گران». در واقع، حضرت علی (علیه‌السلام) همواره در جریان فتنه جمل، در صدد تربیت و هدایت ناکثین و بازسازی منشور عقاید آنان بوده است. در این راستا، گاهی مدارا با فتنه‌گران و نصیحت آنان را وجهه همت خویش قرار داده است و گاه در برخوردی جدی‌تر، آنان را مورد سرزنش، توبیخ و نفرین قرار می‌دهد و بر نارضایتی الهی و عقوبت آنان تأکید می‌نماید. در این رهنمودها، حضرت به سایر مسلمانان نیز توجه داشته است و آنان را به عبرت‌آموزی از فتنه جمل دعوت می‌کند.

۱.۵. اهتمام امام برای ارشاد و هدایت فتنه‌گران

باتوجه به اینکه مضمون «تربیت و هدایت فتنه‌گران» به‌عنوان پربسامدترین مضمون سازمان‌دهنده در «سیره امام علی (علیه‌السلام) در جریان فتنه جمل» محسوب می‌شود، می‌توان این امر را بیانگر مهم‌ترین دغدغه امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) به‌عنوان پیشوا و ولی امر مسلمین در برابر سران فتنه دانست، زیرا حضرت مسئولیت خطیر هدایت و اصلاح امت اسلامی به‌ویژه منحرفانی نظیر اصحاب جمل را برعهده داشت که حق امام مبنی بر لزوم وفاداری عموم مسلمانان نسبت به پیمان بیعت با حاکم مشروع امت اسلامی را پامال کرده بودند. در نتیجه امام تمام تلاش خود را برای دعوت فتنه‌گران به حق و متقاعد ساختن آنان برای انجام توبه و پرهیز از فتنه‌انگیزی در جامعه اسلامی به‌کارگرفت.

برهمن اساس، ضمن خطبه‌ای در آستانه جنگ جمل خطاب به رزمندگان چنین می‌فرماید: «آنان (ناکثین) از هدایت به‌سوی گمراهی خارج شدند و ما آنان را به رضایت خدا فرامی‌خوانیم و آنان ما را به خشم خدا فرامی‌خوانند. پس بر ما و شما واجب است که آنان را به‌سوی حق برگردانیم». (مفید، ۱۴۱۳ق، ج: ۳۳۱) همچنین امام صریحاً مهم‌ترین برنامه‌اش پیرامون نحوه مقابله با سران فتنه جمل را اصلاح امور و هدایت فتنه‌گران می‌داند. (طبری، ۱۳۸۷ق، ج: ۴؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج: ۳؛ ۲۲۴)

۱.۱.۵ سفارش سران فتنه به رعایت تقوا و انجام توبه

ازجوانب هدایت‌گری حضرت درخصوص فتنه‌گران، توصیه آنان به رعایت تقوا و انجام توبه است. چنانکه ضمن نامه‌ای خطاب به طلحه و زبیر، بر لزوم انجام توبه فوری و ضرورت بازگشت آنان از مسیر مخالفت تأکید می‌نماید و آن‌ها را از عذاب ذلت‌بار اخروی

اقدامات راهبردی امیرالمؤمنین (علیه السلام) ... (فتحه فتاحی زاده و دیگران) ۱۳۳

برحذر می‌دارد. (نهج البلاغه، نامه ۵۴: ۴۴۵-۴۴۶) همچنین در نامه‌ای خطاب به عایشه، نسبت به لزوم رعایت تقوا و پرده‌نشینی وی سفارش می‌نماید. (ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ق، ج ۲: ۴۶۵؛ ابن‌قتیبه، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۹۰؛ ابن‌شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۳: ۱۵۲)

درواقع، از دیدگاه امام همواره راه توبه به روی فریب‌خوردگان باز است. بدین خاطر در خطبه‌ای هنگام خروج از ذی‌قار به قصد بصره چنین می‌فرماید: «من آنان را به راه حق فرامی‌خوانم و برایشان دلیل و برهان می‌آورم. پس اگر توبه کنند و بپذیرند، راه توبه باز و حق پذیرفتنی است و خداوند آنان را مجازات نمی‌کند». (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۱: ۲۵۲) به‌همین ترتیب، ضمن گفتگو با سران فتنه جمل در آستانه جنگ، طلحه را مورد نصیحت قرار می‌دهد و بر لزوم انجام سریع توبه وی تأکید می‌نماید. (ابن‌قتیبه، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۹۵) در نتیجه، حتی پس از جنگ جمل نیز، بازماندگان آنان را به انجام توبه خالصانه و اجتناب از تکرار گناهشان ملزم می‌سازد. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج: ۴۰۸)

۲.۱.۵ تلاش برای اتمام حجت با فتنه‌گران

نکته قابل توجه اینکه حضرت علی (علیه‌السلام) با هدف جذب حداکثری و اصرار بر هدایت سران فتنه جمل، از سنت امهال نیز استفاده می‌نماید و در آستانه جنگ، تأکید ویژه‌ای بر لزوم اتمام حجت با فتنه‌گران دارد. لذا فرمان داد تا با صدای بلند ندا دهند: «هیچ کس نباید تیر یا سنگی پرتاب کند. هیچ کس حق ندارد کسی را با نیزه زخمی کند، مگر وقتی که حجت را بر آنان تمام کنم». (ابن‌قتیبه، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۹۱) بنابراین بارها با ارسال نمایندگان صالح و ناصح با آنان اتمام حجت نمود و بر لزوم دعوت فتنه‌گران به آموزه‌های قرآن تأکید می‌کرد. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج: ۳۳۶) اصرار امام برای مهلت دادن و هدایت سران فتنه جمل تا حدی بود که حتی وقتی ابن‌عباس از نزد سران جمل بازگشت و اعلام کرد که مذاکره بی‌نتیجه بوده است و از امام خواست که فرمان حمله را صادر نماید تا شر آنان را دفع کنند، با اصرار حضرت برای تکرار اتمام حجت با سران فتنه جمل مواجه شد. درنهایت، امام قرآن را به جوانی داوطلب داد و گفت: «نزد اصحاب جمل برو و قرآن را بر ایشان عرضه کن و آنان را به احکام آن فراخوان». (همان: ۳۳۹) براین اساس، امام ضمن مکاتباتش در تبیین جنگ جمل، بر موضوع اتمام حجت مکرر با سران فتنه اشاره می‌نماید. (همان: ۴۰۳) درنتیجه می‌توان گفت حضرت از هیچ تلاشی برای هدایت و جذب فتنه‌گران

دریغ نفرمود. لذا در پیغامی خطاب به سپاهیان جمل در آغاز جنگ اظهار داشت: «پس اگر مایلید، بازگردید. و اگر مایلید، به من بیونددید». (همان: ۳۶۵)

۳.۱.۵ تأکید بر شناخت صحیح حق از باطل هنگام وقوع فتنه‌ها

امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در جریان فتنه جمل، اهمیت خاصی برای جهاد تبیین قائل بودند. لذا از جمله دغدغه‌های امام تأکید بر «لزوم شناخت صحیح حق از باطل» است. اهمیت «ترسیم جایگاه حق و باطل» تاحدی بوده که یکی از گفتگوهای روشن‌گرانه حضرت در حین جنگ در پاسخ به سؤال حارث بن حوط به تبیین اولویت‌بخشی بر مسأله «شناخت حق از باطل» نسبت به «شناخت اهل حق از اهل باطل» اختصاص یافته و می‌فرماید: «ای حارث، به‌راستی امر بر تو مشتبه شده است. قطعاً حق و باطل با جایگاه انسان‌ها شناخته نمی‌شود. بلکه حق را بشناس تا اهل حق را بشناسی و باطل را بشناس تا اهل باطل را بشناسی». (نهج‌البلاغه، حکمت ۲۶۲: ۵۲۱؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۲۷۴)

۴.۱.۵ لزوم عبرت‌آموزی مسلمانان از فتنه‌ها

امام طی جریان فتنه جمل، نسبت به هدایت عموم مسلمانان نیز توجه خاصی دارد و آنان را به عبرت‌پذیری از این‌گونه فتنه‌ها دعوت می‌نماید. از جمله در خطبه‌ای جهت هشدار نسبت به سرنوشت سران فتنه جمل، چنین اظهار می‌دارد: «آیا مردم از رویه آنان پند می‌گیرند و آیا در رفتار این افراد اندیشه می‌کنند؟» (مفید، ۱۴۱۳ق، ب: ج ۱، ۲۴۷)

از مباحث قابل تأملی که حضرت در مکاتباتش بعد از جنگ جمل نسبت به آن توجه ویژه‌ای دارد، تلاش برای هدایت بازماندگان اصحاب جمل و عموم مسلمانان می‌باشد. لذا در برخی از نامه‌ها با تعبیر مشابه‌ای، به این آیه کلیدی قرآن استناد می‌نماید: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ؛ درحقیقت، خدا حال قومی را تغییر نمی‌دهد تا آنان حال خود را تغییر دهند» (رعد: ۱۱). (مفید، ۱۴۱۳ق، ج: ۳۹۵، ۳۹۸) آیه فوق علاوه بر اینکه از سنت الهی «نقش اراده انسان در تعیین سرنوشت» حکایت دارد، حامل پیام مهمی است مبنی بر اینکه سایر مردم باید از سرنوشت فتنه‌گران عبرت بگیرند و بدانند که انتخاب مسیر هدایت و ضلالت منوط به اراده و عمل انسان است.

۲.۵. اهتمام امام در اصلاح بینش دینی فتنه‌گران

موضوع «اصلاح بینش دینی» از جمله مسائل مهم در سیره تربیتی امیرالمؤمنین (علیه السلام) در برابر فتنه‌گران به‌شمار می‌آید، زیرا حضرت بارها با اقرار به توحید الهی، بر جوانبی از توحید عملی نظیر لزوم تسلیم در برابر امر الهی، لزوم توکل و تمسک به خداوند، لزوم ادای حق الله و لزوم تبعیت از قرآن و سنت تأکید می‌نماید. از طرفی، بر رسالت جهانی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و نجات‌بخش بودن شریعت اسلام، اجتناب‌ناپذیری عذاب حتمی الهی، حتمی بودن مرگ و نیز بصیرت یافتن انسان‌ها پس از مرگ تصریح دارد. همچنین پیوسته در تأیید بیاناتش، به آیات قرآن استناد می‌جوید.

لذا خطبه‌ای که پس از اطلاع از نارضایتی سران ناکثین از تقسیم عادلانه بیت‌المال در آغاز حکومتش ایراد فرمود (حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۸۳-۱۸۵؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۷: ۴۰) سرشار از آموزه‌های اعتقادی است و از مؤثرترین سخنرانی‌های حضرت در راستای اولویت‌بخشی به تربیت اخلاقی سران فتنه جمل محسوب می‌شود و در واقع نشان از وسعت نظر امام در تبیین اصول دین دارد. حضرت به‌خوبی می‌دانست که بزرگان قریش و اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به سبب عادت به زندگی اشرافی و مادیات در عهد خلفای پیشین، دچار تضعیف ایمان و اعتقادات شده‌اند. بنابراین وجه همت خویش را در نخستین سخنرانی‌های مفصلش در جمع مسلمانان، معطوف به تبیین آموزه‌های دینی نمود. در واقع، حضرت معتقد بوده که مؤثرترین راه موفقیت در اعمال اصلاحات اساسی در حکومت علوی و امکان پذیرش این تحولات از سوی امت اسلامی، تقویت روحیه ایمانی مسلمانان و ایجاد انگیزه‌های معنوی در آنان است. لذا در پی نخستین اقدام انقلابی‌اش یعنی تقسیم عادلانه بیت‌المال، برای نتیجه‌بخش بودن عملکردش، به شکل مفصل به تبیین مسائل اعتقادی می‌پردازد.

۳.۵. اهتمام امام برای مدارا با فتنه‌گران

«مدارا» در لغت مخالف قهر و خشونت و معادل «رفق»، به معنای نرمی و ملاحظت داشتن و با مهربانی رفتار کردن است. (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۵: ۱۴۹؛ ابن‌فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۴۱۸؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰: ۱۱۸) در تبیین دقیق‌تر، می‌توان گفت مدارا به نرمی و ملایمت و حسن معاشرت با مردم و نیز تحمل ناگواری و آزار آنان اطلاق می‌شود. (نراقی، بی‌تا، ج ۱: ۳۴۱) البته مدارا غیر از سازش است، چرا که مداراکننده هرگز برای قانع کردن فرد مخالف

و جذب او، از عمل به حق دست نمی‌کشد و به‌سوی باطل متمایل نمی‌شود. به این تعبیر، مدارا یعنی پرداخت کم‌ترین هزینه برای دفع دشمن و جذب او و تحمل جور و ستم او، مادامی که امید به هدایت و اصلاح او وجود دارد. (روحی‌برندقی و قربانیان، ۱۳۹۶: ۳۲)

۱.۳.۵ لزوم نرمش و ملاطفت با فتنه‌گران قبل از اقدام مسلحانه آنان

از جلوه‌های بارز مدارای حضرت با فتنه‌گران جمل، می‌توان به زمان حضور آنان در مدینه اشاره نمود. زمانی که به‌بهانه شکایت از اوضاع نابسامان مالی نزد حضرت آمدند و پس از رد پیشنهاد دلسوزانه امام برای کمک مالی به آنان از اموال شخصی‌اش، تقاضای تصرف در بیت‌المال را مطرح کردند و با اعتراض و مخالفت شدید حضرت روبرو شدند. امام شرط موافقت با درخواست آنان را کسب رضایت عموم مسلمانان می‌داند. لذا با ترحم نسبت به آنان می‌فرماید: «ولی در مورد شما مدارا می‌کنم و در مورد عذرتان، به مردم توضیح می‌دهم». (مفید، ۱۴۱۳ق، ج: ۱۶۵) نمونه برجسته دیگری از مدارای حضرت را می‌توان در ماجرای اجازة خواستن سران فتنه جمل برای رفتن به مکه به‌منظور انجام حج عمره دانست. (رک. همان: ۱۶۷) چنانکه شرح مفصل این ماجرا در مبحث «اهمیت برخورد اخلاقی و هدایت‌آمیز با سران فتنه از دیدگاه امام علی (علیه‌السلام)» گذشت، این امر بیانگر نهایت مدارا و رأفت پیشوای مسلمانان با سران فتنه جمل است.

البته آستانه صبر حضرت در برابر مخالفت‌ها و توطئه‌های فتنه‌گران مادامی است که خدشه‌ای بر اتحاد جامعه و نظام اسلامی وارد نشود. (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۶۹: ۲۴۴) لذا در نامه‌اش خطاب به عثمان بن حنیف، تأکید می‌نماید که در صورت تجدید پیمان سران فتنه جمل، لازم است نسبت به آنان، مدارا و خوش‌رفتاری شود. (اسکافی، ۱۳۷۴: ۶۰) نکته قابل تأمل در فرمایش امام اینکه دلیل رعایت حرمت اصحاب جمل را توجه به جایگاه آن‌ها در امت اسلامی و قرار گرفتن آنان در زمره برادران دینی می‌داند. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج: ۴۰۳) چنانکه در آستانه بصره، امام خطاب به رزمندگان جبهه حق، بر لزوم صبر و خویش‌تنداری در برابر سران فتنه سفارش می‌کند و آن‌ها را برادران سپاهیان خود می‌خواند. (طبری، ۱۳۸۷ق، ج: ۴: ۴۹۶)

۲.۳.۵ لزوم رعایت اخلاق در میدان نبرد با فتنه‌گران

ازجوانب مهم اخلاق‌ورزی امیرالمؤمنین (علیه السلام) در فتنه جمل، سفارشات اخلاقی امام در میدان جنگ است که به‌نوعی متضمن رعایت اصول اخلاقی نسبت به بازماندگان سپاه دشمن است. درحقیقت، مسأله رعایت اخلاق در میدان نبرد با فتنه‌گران از دیدگاه امام از چنان اهمیتی برخوردار است که حتی در نامه‌اش به والی و اهالی کوفه بعد از جنگ جمل، به این موضوع اشاره می‌نماید. (همان: ۴۰۳)

۲.۳.۵ اظهار تأثر و تأسف از هلاکت فتنه‌گران

ازجمله موارد ترحم حضرت نسبت به فتنه‌گران مربوط به اظهار تأسف ایشان از هلاکت سران فتنه است. بعد از پایان جنگ جمل و کشته شدن طلحه و زبیر، امیرالمؤمنین (علیه السلام) از میان کشتگان می‌گذشت. خطاب به کشتگان اشراف قریش فرمود: «اما سرانجام با مرگ ناپسندی به هلاکت رسیدید و من از مرگ بد و ناپسند به خداوند پناه می‌برم». (مفید، ۱۴۱۳ق، ب: ج ۱، ۲۵۴) سپس وقتی به جنازه طلحه رسید، فرمود: «ابومحمد (طلحه) در اینجا، چه غریب مانده است! به خدا سوگند خوش نداشتم قریش را زیر تابش ستارگان کشته ببینم!». (نهج البلاغه، خطبه ۲۱۹: ۳۳۷) همچنین وقتی قاتل زبیر سر و شمشیر او را در برابر حضرت نهاد، امام شمشیر زبیر را از نیام بیرون کشید و با یادآوری مجاهدت‌های زبیر در رکاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، بسیار اظهار تأسف نمود. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج: ۳۸۹) درواقع، حضرت با تربیت اخلاقی فتنه‌گران، تلاش نمود تا مانع از وقوع چنین سرانجام خفت‌باری برای آنان شود، زیرا طلحه و زبیر و سرلن فتنه جمل، اگر از دشمنی با امام و ایجاد فتنه در امت اسلامی صرف‌نظر می‌کردند، قطعاً به‌واسطه مصاحبت با رسول الله (صلی الله علیه و آله) و رشادت‌هایشان در اسلام، استحقاق عاقبتی نیکو داشتند. اما آنان با اراده خود، در مسیر تباهی گام برداشتند.

۴.۳.۵ اعلام عفو فراگیر و آموزش‌طلبی برای فتنه‌گران

از دیگر مصادیق تجلی سیره مسالمت‌آمیز امام علی (علیه السلام) در مقابله با فتنه‌گران، اعلام عفو عمومی نسبت به اسیران جمل است. قطعاً حضرت در مقام حاکم مشروع اسلامی حق داشت تا این گروه از فتنه‌گران و دشمنان را مؤاخذه و مجازات نماید. اما با کمال رأفت، از خطای آنان درگذشت. از جمله وقتی پس از فتح بصره، عده‌ای از اهالی بصره ایراد ملتسمانه

درخواست عفو نمودند، امام در پاسخ فرمود: «از همه شما در گذشتم». (مفید، ۱۴۱۳ق، ج: ۴۰۸) البته امام بارها موضوع اعلام عفو عمومی نسبت به بازماندگان جمل را با مضامین مشابه‌ای یادآور می‌شود: «وَ غَمَدَتُ السُّيُوفَ عَنْهُمْ وَ أَخَذْتُ بِالْعُقُوفِ فِيهِمْ». (مفید، ۱۴۱۳ق، ج: ۳۹۵-۳۹۶؛ ۳۹۸-۳۹۹)

امام حتی با وجود بدعهدی و کارشکنی‌های مکرر سران فتنه جمل، مرتب با کمال محبت، از درگاه خداوند متعال برای آمرزش این فتنه‌گران دعا می‌فرمود. (رک. حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۸۵؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج: ۷؛ ۴۰؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج: ۴۰۲)

۴.۵ عملکرد امام در توبیخ و سرزنش فتنه‌گران

از مضامین کلیدی در سیره تربیتی امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در برخورد با سران فتنه جمل، می‌توان به مضمون «نفرین و سرزنش فتنه‌گران» اشاره کرد. وقتی امام مشاهده نمود علی‌رغم تمام تلاش‌هایش برای تربیت و هدایت آنان، همچنان بر رویه باطل خویش برای دشمنی با حضرت اصرار می‌ورزند و جایگاه و حق امام را به‌کلی نادیده می‌گیرند، در این شرایط حضرت برای نشان دادن شدت خشم و غضب خود در برابر انحرافات آنان، از شیوه نفرین و توبیخ فتنه‌گران و درخواست عقوبت الهی برای آن‌ها استفاده می‌کند.

۱.۴.۵ نفرین منطقی فتنه‌گران

براساس جداول تحلیل مضمون، ملاحظه می‌شود که امام ذیل ۲۱ مضمون پایه از قالب نفرین استفاده می‌نماید که قریب به اتفاق، همه موارد بعد از خروج سران فتنه جمل بوده است. حال آنکه قالب دعا تنها در ۶ مضمون از کلام امام پیرامون اصحاب جمل به‌کار رفته است. نکته حائز اهمیت درخصوص تحلیل کیفی مضمون «نفرین» اینکه در اکثر موارد، حضرت ضمن بیان نفرین، علت آن را نیز مبنی بر ظلم، خیانت و دشمنی سران فتنه جمل تبیین می‌نماید.

از جمله در پایان خطبه روشنگرانه‌اش پیرامون عدم مشروعیت حرکت سیاسی سران جمل، به‌منظور تأکید بر خیانت فراگیر فتنه‌گران نسبت به امت اسلام، از قالب نفرین بهره می‌جوید: «اللَّهُمَّ فَخَذْهُمَا بِغِشِّهِمَا لِهَيْدِهِ الْأُمَّةِ وَ سَوْءِ نَظَرِهِمَا لِلْعَامَّةِ». (مفید، ۱۴۱۳ق، الف: ۱۵۵) درواقع گاهی این نفرین و سرزنش به خاطر شدت ظلمی بوده که آنان در تضييع حق امام و جامعه اسلامی مرتکب شده بودند؛ «اللَّهُمَّ خَذْهُمَا بِظُلْمِهِمَا لِي». (همو، د: ۲۴۰) به

اقدامات راهبردی امیرالمؤمنین (علیه السلام) ... (فتحه فتاحی زاده و دیگران) ۱۳۹

همین دلیل، امام در مکاتبه با عثمان بن حنیف، از نارضایتی خداوند نسبت به حرکت سران فتنه و نیز عقوبت الهی آنان سخن می‌گوید. (اسکافی، ۱۳۷۴: ۶۰) سپس ضمن گفتگو با وی پس از رهایی‌اش از مهلکه اصحاب جمل، چنین اظهار می‌دارد: «خدایا قصدشان را بی اثر کن و منظورشان را به سرانجام نرسان و به خاطر اعمالشان، آنان را کیفر ده». (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۴: ۴۸۱)

همچنین امام در خطبه‌ای هر کدام از سران فتنه جمل را با شدت خشم و بیان علت نارضایتی‌اش نفرین می‌کند:

مادرشان به عزایشان بنشینند. تاکنون کسی مرا از نبرد ترسانده و از شمشیر به وحشت نینداخته است. عجب از طلحه، همان کسی که چندین بار دست بیعت به من داد. سپس بیعت‌اش را شکست. پروردگارا، او را بگیر و مهلت مده. آگاه باشید که زیر پیوند خویشاوندی مرا برید و بیعتم را شکست و به من اعلان جنگ کرد. خداوندا به اقتضای مشیت‌ات، شر او را از من کفایت فرما. (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۱۶۹-۱۷۰)

۲.۴.۵ هشدار روشنگرانه به فتنه‌گران

امام علی (علیه السلام) حتی هنگام سرزنش و توبیخ فتنه‌گران، احساساتی عمل نمی‌کند. بلکه مذمت‌های موجود در کلام امام نیز هدفمند و روشنگرانه است و به‌منظور تنبیه سران فتنه جمل، بر علت اصلی سرزنش تأکید می‌نماید. این روش حضرت در تنبیه فتنه‌گران، حامل درس مهمی در زمینه تربیت اخلاقی محسوب می‌شود، یعنی توبیخ و تنبیه زمانی اثرگذار است که همراه با بیان علت آن صورت گیرد.

بدین ترتیب، گاهی امام علت توبیخ فتنه‌گران را پیمان‌شکنی و ظلم آنان می‌خواند. (همان: ۱۶۹) گاهی نیز آنان را به‌خاطر برپایی جنگ جمل مورد توبیخ قرار می‌دهد. (مفید، ۱۴۱۳ق، د: ۴۱۳)

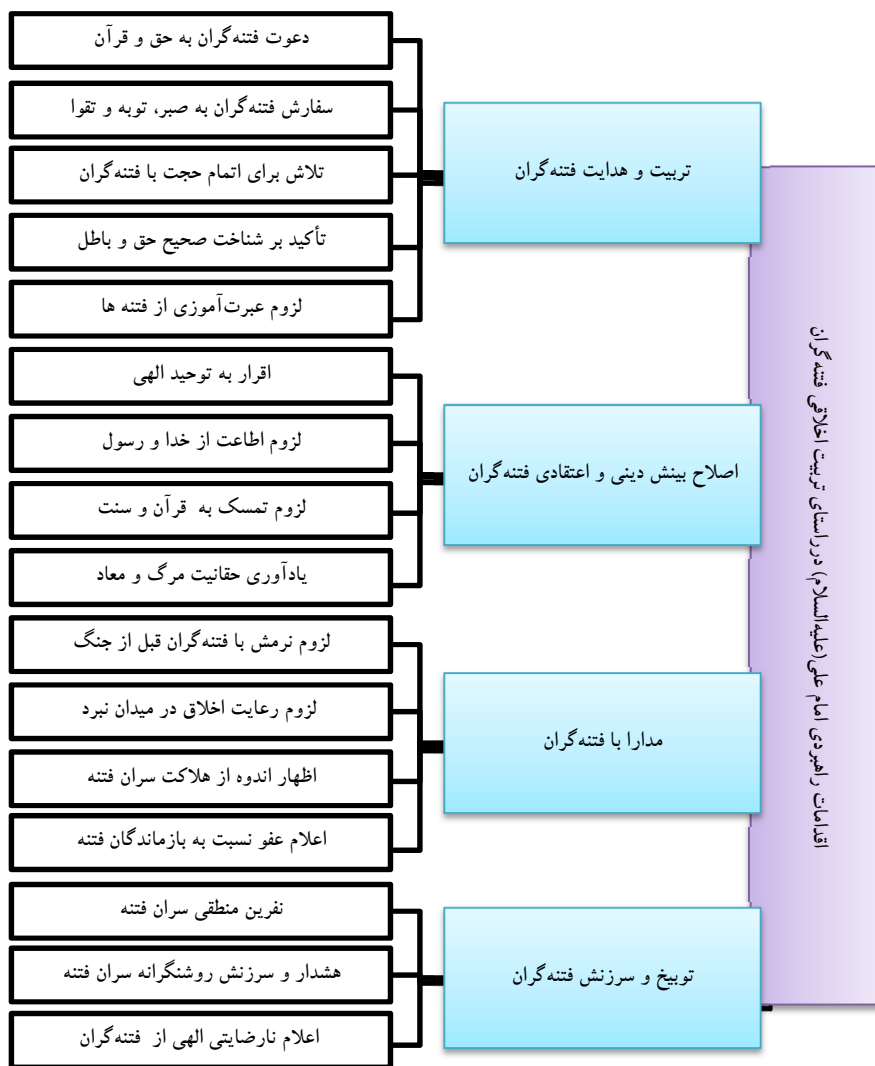
در واقع، سرزنش و هشدار امام اغلب جنبه خیرخواهی و دلسوزی نسبت به سرنوشت سران فتنه جمل داشته و هرگز به‌منظور تخریب شخصیت و وجهه اجتماعی آنان صورت نگرفته است. از بارزترین مواضع ملامت خیرخواهانه امام می‌توان به گفتگوش با زبیر در آستانه جنگ جمل اشاره نمود، زیرا امام به‌واسطه رابطه خویشاوندی با زبیر و آشنایی با روحیه نرم‌خویی و ارادتش نسبت به خاندان عترت، احساس نگرانی بیشتری نسبت به سرنوشت او داشت که مبادا باوجود مجاهدت‌های کم‌نظیرش در اسلام، در نهایت گرفتار

۱۴۰ پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

عقوبت الهی و عذاب اخروی شود. (نهج البلاغه، نامه ۵۴: ۴۴۶؛ ابن قتیبه، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۹۵) در نتیجه هنگام دیدار با او، با اظهار شفقت علت حضورش در صف دشمنان را جویا شد و او را به واسطه ادعای باطلش مبتنی بر خونخواهی عثمان، مورد سرزنش قرار داد. سپس با یادآوری روایت نبوی در هشدار به زیبر برای دشمنی با حضرت، برای تربیت و هدایت او کوشید. (ابن قتیبه، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۹۲)

بنابراین نمودار مؤلفه‌های «اقدامات راهبردی امام علی (علیه‌السلام) در راستای تربیت اخلاقی فتنه‌گران» مطابق شکل است.

اقدامات راهبردی امیرالمؤمنین (علیه السلام) ... (فتحیه فتاحی زاده و دیگران) ۱۴۱

شکل ۳. نمودار «رهنمودهای تربیت اخلاقی امام علی (علیه السلام) درمقابله با فتنه‌ها»

۶. نتیجه‌گیری

یکی از مهم‌ترین وقایع چالش‌برانگیز در تاریخ حکومت علوی، شیوع فتنه‌های فراگیر و آشوب‌های سیاسی-اجتماعی است. در این میان، «فتنه جمل» به رهبری افراد شاخصی همچون طلحه، زبیر، عایشه و برخی بزرگان قریش که تاب تحمل عدالت علوی را نداشتند، در اوایل زمامداری آن حضرت به‌وقوع پیوست. براین اساس، ازجمله موضوعات محوری و حائز اهمیت پیرامون سیره‌پژوهی امیرالمؤمنین (علیه‌السلام)، مسأله «شیوه عملکرد تربیتی و منش اخلاقی امام در برخورد با فتنه‌گران» است که با محوریت «فتنه جمل» قابل‌الگوگیری است، زیرا در میان مضامین سخنان حضرت، مضمون‌های کلیدی هم‌چون «تربیت و هدایت فتنه‌گران»، «اصلاح بینش دینی و اعتقادی فتنه‌گران»، «مدارا با فتنه‌گران» و «توییح و سرزنش فتنه‌گران» از بسامد قابل توجه‌ای برخوردار است. این امر، از اهتمام امام نسبت به «گفتمان تربیتی» در مواجهه با فتنه‌گران حکایت دارد.

درپی اقدامات راهبردی و تربیتی حضرت علی (علیه‌السلام) در برخورد با سران فتنه جمل، ملاحظه می‌شود که امام برای هدایت، اصلاح و جذب این فتنه‌گران، بسیار همت می‌گمارد و آنان را به پیروی از آموزه‌های قرآن و سنت و اطاعت از فرمان الهی فرامی‌خواند. از طرفی، ضمن مهلت دادن به سران فتنه جمل، آنان را به انجام توبه و رعایت تقوا سفارش می‌کند. همچنین همواره نسبت به شناخت صحیح حق از باطل تأکید می‌نماید. در مراحل نیز امام رویه صبر و مدارا در برابر این فتنه‌گران پیش می‌گیرد و بر لزوم سازش و خوش‌رفتاری نسبت به آنان قبل از اقدام نظامی، اصرار می‌ورزد. همچنین با ابراز اندوه از هلاکت سران فتنه جمل، اعلام عفو نسبت به بازماندگان جمل و آمرزش‌طلبی برای آنان، نسبت به لزوم رعایت اخلاق در میدان نبرد با فتنه‌گران تأکید می‌نماید. اما گاهی نیز حضرت با شدت بیشتری برخورد می‌کند و این فتنه‌گران را مورد سرزنش و نفرین قرار می‌دهد.

علاوه بر نتایج فوق، اهم دستاوردهای تحلیل کلام امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در جریان فتنه جمل از این قرار است:

۱. امام علی (علیه‌السلام) برخلاف سایر حاکمان و رهبران سیاسی، در مواجهه با فتنه‌گران، اولویت را به هدایت، اصلاح و تربیت اخلاقی آنان داد نه جنگ و سرکوبی یا دستگیری و مجازات آنان.

اقدامات راهبردی امیرالمؤمنین (علیه السلام) ... (فتحه فتاحی زاده و دیگران) ۱۴۳

۲. حضرت تمام تلاش خود را در جهت هدایت و دعوت مجدد سران فتنه به کار گرفت و حتی در آستانه جنگ جمل نیز پیوسته درصدد مکاتبه و مذاکره و اتمام حجت با آنان بود. لذا زمانی هم که ناگزیر به مقابله نظامی شد، هرگز برای جنگ ابتدایی اقدام نمود، بلکه فقط درصدد دفاع در برابر حملات دشمن برآمد.

۳. از دیدگاه امیرالمؤمنین (علیه السلام)، هدایت و تربیت عمومی مسلمانان مسأله‌ای بسیار حائز اهمیت است، لذا در جریان فتنه جمل هرگز از این امر غافل نشده و همواره بدان توجه نموده است. در واقع یکی از مهم‌ترین کارکردهای خطبه‌های روشنگرانه‌ای که امام به صورت عمده و مفصل در طی مسیر تعقیب سران فتنه جمل از مدینه تا بصره، حتی در آستانه جنگ یا پس از پیروزی در جنگ جمل ایراد فرمودند، در راستای همین امر بوده و پیوسته مسلمانان را به عبرت‌آموزی از فتنه جمل و پرهیز از گرفتاری در این قبیل فتنه‌های ویرانگر فراخوانده است.

۴. امام در پی مواجهه با سران فتنه، هرگاه ناگزیر به اعمال هشدار، سرزنش یا نفرین آنان می‌شود، حتماً جانب انصاف را رعایت نموده و علت نارضایتی خود از عملکرد آنها را به صراحت بیان نموده است و به مواردی از تخلفات سران فتنه، نظیر پیمان‌شکنی، مقابله با حکومت حق، برپایی فتنه و جنگ و سلب آرامش از جامعه اسلامی تأکید می‌فرماید که اینها همگی به واسطه روحیه خیرخواهی، انتقادپذیری، هدایت‌گری و رهبری اثرگذار آن حضرت است.

کتاب‌نامه

- قرآن کریم، ترجمه: محمد مهدی فولادوند (۱۳۷۳)، تهران: دار القرآن الکریم.
- نهج البلاغه، تحقیق: صبحی صالح (۱۴۱۴ق)، قم: هجرت.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبّه الله (۱۴۰۴ق)، شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- ابن اثیر، علی بن ابی الکریم (۱۳۸۵ق)، الکامل فی التاریخ، بیروت: دار صادر.
- ابن اعثم، أحمد (۱۴۱۱ق)، کتاب الفتوح، تحقیق: علی شیری، بیروت: دارالأضواء.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق)، تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه وآله، قم: جامعه مدرسین.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق)، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، قم: علامه.

۱۴۴ پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- ابن فارس، أحمد (۱۴۰۴ق)، معجم مقاییس اللغة، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم (۱۴۱۰ق)، الإمامة و السياسة المعروف بتاريخ الخلفاء، تحقیق: علی شبیری، بیروت: دارالأضواء.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت: دار صادر.
- اسکافی، محمد بن عبدالله (۱۳۷۴)، المعیار و الموازنه، تحقیق: محمداقبر محمودی، تهران: نی.
- افجه‌ای، علی اکبر؛ عبادله بانسی؛ عبدالحسین خسروپناه؛ مقصود امیری (۱۳۹۳)، «طراحی الگوی رهبری اثربخش سازمانی به استناد سیره پیامبر اسلام(ص)»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات راهبردی بسیج، سال هفدهم، شماره ۶۴.
- بشیر، حسن (۱۳۹۵)، کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- بلادری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق)، أنساب الأشراف، تحقیق: سهیل زکار؛ ریاض زرکلی، بیروت: دار الفکر.
- حراعلمی، محمد بن حسن (۱۴۲۵ق)، إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، بیروت: اعلمی.
- حسن بیگی، ابراهیم (۱۳۹۴)، مدیریت راهبردی، تهران: سمت.
- حسینی‌زاده، علی؛ داودی، محمد (۱۴۰۰)، سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت(علیهم‌السلام)، قم- تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، سمت، دانشگاه فرهنگیان.
- خمینی، روح الله (۱۳۸۹)، صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی(ره)، تهران: تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
- دینوری، احمد بن داود (۱۳۶۸)، الأخبار الطوال، تحقیق: عبدالمنعم عامر، قم: الرضی.
- راستگو، کبری (۱۳۹۸)، «بررسی شناختی ساخت‌های استعاره‌ی مفهوم «فتنه» در نهج‌البلاغه بر مبنای نظریه لیکاف و جانسون»، پژوهش‌نامه علوی، سال دهم، شماره ۲.
- راغب‌اصفهان‌ی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت - دمشق: دار القلم - الدار الشامیة.
- رایف، دانیل؛ استفن لسی، فریدریک جی. فیکو (۱۳۹۴)، تحلیل پیام‌های رسانه‌ای (کاربرد تحلیل محتوای کمی در تحقیق)، مترجم: مهدخت بروجردی علوی، تهران: سروش.
- رضائیان، علی (۱۳۷۹)، مبانی سازمان و مدیریت، تهران: سمت،
- رفعت، محسن (۱۴۰۰)، «رفتارشناسی تحلیلی از رهبری اخلاق‌مدارانه امام علی(علیه‌السلام) در جنگ جمل مبتنی بر آموزه‌های نهج‌البلاغه»، پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۲، شماره ۱.
- روحی‌برندق، کاوس و صالح قربانیان (۱۳۹۶)، «شیوه‌های اجتماعی سیاسی امیرمومنان(ع) در جهت جذب و هدایت مخالفان»، پژوهش‌نامه علوی، سال ۸، شماره ۱.

اقدامات راهبردی امیرالمؤمنین (علیه السلام) ... (فتحیه فتاحی زاده و دیگران) ۱۴۵

شریفی، عنایت (۱۴۰۰)، «سبک و سیره امام رضا علیه السلام در تربیت اخلاقی افراد جامعه»، فصلنامه علمی فرهنگ رضوی، سال ۹، شماره ۱.

شریفی، عنایت (۱۴۰۲)، «تحلیلی از روش های امام علی (علیه السلام) در مدیریت بحران های سیاسی و اجتماعی»، پژوهش نامه علوی، سال ۱۴، شماره ۱.

شمس دولت آبادی، سید محمدرضا؛ شریفی، شهاب (۱۳۹۶)، «چارچوبی جامع برای تدوین راهبردهای دفاعی-امنیتی در جمهوری اسلامی ایران با رویکرد بومی»، فصلنامه مطالعات دفاعی راهبردی، سال پانزدهم، شماره ۷۶.

شیخ زاده، محمد (۱۳۹۱)، «الگوی رهبری خدمتگزار مبتنی بر دیدگاه امام خمینی (ره)»، دوفصلنامه اسلام و مدیریت، سال اول، شماره ۱.

شیردل، معصومه (۱۳۹۷)، تحلیل محتوای سیره حضرت علی (علیه السلام) در برخورد با اصحاب جمل، رساله دکتری تخصصی، تهران: گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء (س).

شیردل، معصومه؛ بی بی سادات رضی بهابادی؛ فتحیه فتاحی زاده؛ محمد جانی پور (۱۳۹۶)، «رفتارشناسی امام علی (علیه السلام) با اولین مخالفان داخلی حکومت اسلامی»، پژوهش نامه علوی، سال ۸، شماره ۲.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق)، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق: محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت: دار التراث.

طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، الأمالی (للطوسی)، تحقیق: مؤسسه بعثه، قم: دار الثقافة.

عابدی جعفری، حسن؛ محمد سعید تسلیمی؛ ابوالحسن فقیهی؛ محمد شیخ زاده (۱۳۹۰)، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین؛ روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده های کیفی»، اندیشه مدیریت راهبردی، سال ۵، شماره ۲.

علی پور، میکائیل؛ صدیقه مرزی؛ کمال محبوبی (۱۴۰۲)، «بررسی شاخصه های تربیت و اخلاق اسلامی از منظر نهج البلاغه»، تهران: نهمین همایش ملی مطالعات و تحقیقات نوین در حوزه علوم تربیتی، روانشناسی و مشاوره ایران.

فراهیدی، خلیل بن أحمد (۱۴۰۹ق)، کتاب العین، قم: هجرت.

قرشی، علی اکبر (۱۴۱۲ق)، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

کرپندورف، کلوس (۱۳۸۳)، تحلیل محتوا: مبانی روش شناسی، ترجمه: هوشنگ نایی، تهران: نی.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

مصطفوی، حسن (۱۴۱۶ق)، التحقيق فی الکلمات القرآن الکریم. تهران: وزارت ارشاد.

مطهری، مرتضی (بی تا)، فلسفه اخلاق، بی جا: بی نا.

۱۴۶ پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق)، الف: الأمالی، محقق: حسین استادولی؛ علی‌اکبر غفاری، قم: کنگره شیخ مفید.

____. ب: الإختصاص. قم: المؤتمر العالمي لالفية الشيخ المفيد.

____. ج: الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد. قم: کنگره شیخ مفید.

____. د: الجمل و النصرة لسيد العترة في حرب البصرة. قم: کنگره شیخ مفید.

نراقی، محمدمهدی (بی‌تا)، جامع السعادات، تصحیح: محمد کلانتر، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

نیک‌طبع، صدیقه (۱۳۹۱)، «خاستگاه فتنه و راه‌های مقابله با آن از منظر نهج البلاغه»، پژوهش‌های اسلامی، سال پنجم، شماره ۸.

هومن، عباس (۱۳۹۳)، راهنمای عملی تحلیل محتوا، تهران: مبتکران - پیشروان.

Attride-Stirling, J. (2001), Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research, Qualitative Research 1.

Braun, Virginia & Clarke, Victoria. (2006), Using thematic analysis in psychology "Qualitative Research in Psychology, 3.

Maguire, Moria & Delahunt, Brid. (2017), Doing a Thematic Analysis: A Practical, Step-by-Step Guide for Learning and Teaching Scholars "AISHE-J (All Ireland Journal of Teaching and Learning in Higher Education), Volume 8, Number 3.

Vaismoradi, Mojtaba & Turnen, Hannele & Bondas, Terese. (2013), Content analysis and thematic analysis: Implications for conducting a qualitative study." Nursing and Health Sciences, Number 15.